

Богдан Левик

ВІЙСЬКОВА БЕЗПЕКА ГРУЗІЇ У ПЕРІОД 1991 – 2011 РР. (ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ)

У статті проаналізовано державне забезпечення військової безпеки Грузії за 20 років незалежності, її військово-політичне становище у світі та регіоні. Визначено військово-політичну роль конституції, парламенту, президента у цій сфері. Охарактеризовано сучасну концепцію та стратегію національної оборони.

Ключові слова: військова безпека, Грузія, конституція, парламент, президент.

В статье проанализировано государственное обеспечение военной безопасности Грузии за 20 лет независимости, ее военно-политическое состояние в мире и регионе. Определена военно-политическая роль конституции, парламента, президента в этой сфере. Дана характеристика современной концепции и стратегии национальной обороны.

Ключевые слова: военная безопасность, Грузия, конституция, парламент, президент.

The article considers sustainment of military security of Georgia during the past 20 years of independence, as well as the country's military and political standing in regional and global agenda. Defined the political role of the Constitution, Parliament, the President in this area. Tightness of a modern concept and strategy of national defence.

Key words: military security, Georgia, constitution, parliament, president.

Закінчення періоду “холодної війни” не принесло стабільності і миру у міжнародних відносинах. Збільшення терористичних актів, їх масштабність, довготривалі локальні військові конфлікти, спроби відновити гонку озброєнь, поява нових ядерних країн, ре-

волюційні заворушення в африканських країнах, прояви піратства, зростання міжнародної злочинності викликають занепокоєння у людства. Кожна країна прагне спрогнозувати і визначити загрози і небезпеки, щоби максимально забезпечити свою національну безпеку, особливо у військовій та військово-політичній сфері. Держави витрачають наукові і матеріальні ресурси з метою вироблення концепцій, стратегій, доктрин для отримання максимальних гарантій захищеності. Наукова спільнота продовжує пошук рецепту сучасного збалансованого мирного існування людської цивілізації. Роль громадянського суспільства у розробці пропозицій, посиленні громадського контролю за військовою сферою зростають у демократичних країнах.

Розпад СРСР дав можливість радянським республікам отримати незалежність і самостійно обрати свій шлях подальшого суспільно-політичного розвитку. Перед новоутвореними державами постало питання забезпечення національної безпеки, в тому числі її основи – військової безпеки. Республіки могли обрати три можливих варіанти: приєднатись до існуючих військово-політичних союзів, обрати нейтралітет або вести політику багатовекторності при умові самостійного забезпечення власної безпеки.

Якісний стан військової безпеки є гарантом забезпечення національних інтересів у геополітичному просторі будь-якої країни. Ці дві категорії понять мають визначальне значення для існування держави та її місця на міжнародній арені. Національна безпека є однією з фундаментальних національних цінностей.

Актуальність та новизна запропонованого дослідження полягають у військово-історичному та хронологічно-порівняльному аналізах державного забезпечення військової безпеки Грузинської республіки у 1991–2011 рр., які до цього не проводилось або мали фрагментарний, узагальнюючий характер.

Серед сучасних зарубіжних науковців принципам розробки і розвитку системи оборонного планування присвятили свої роботи американські вчені Ч. Кітч, Р. Маккін [27], Б. Радвік [28]. Серед російських вчених заслуговують на увагу праці Борисова В., Васютовича В., Іванова П. [12], Катасонова Ю. [25], Солнечникова Ю. [26]. Лідерами у дослідженні безпекового простору України, особливо його військової складової, є В. Горбулін, О. Литвиненко [23], В. Богданович [2], А. Бірюченко [3], О. Палій [19].

Автор робить спробу дати системний історичний прогноз в

процесі становлення держави Грузія, її готовність дати гідну відповідь на історичні виклики часу.

9 квітня 1991 р. у Грузії було проголошено відновлення державності та її незалежності [1]. До її складу увійшли Аджарська та Абхазька автономні республіки, Південно-Осетинська область (в даний час самопроголошена республіка), права яких визначені конституційними законами. Грузинська республіка має спільний кордон з Росією, Азербайджаном, Вірменією, Туреччиною. Зі сходу її територія омивається Чорним морем.

У 1992 – 1993 рр. на території Грузії розпочалось збройне протистояння, яке підтримувала Російська Федерація (РФ). Росія дозволила громадянам Абхазії та Південної Осетії приймати російське громадянство, що загострило етнічні протистояння. До 2008 р. конфлікт знаходився у “замороженому” стані. У серпні того року грузинська влада спробувала відновити свій суверенітет на непідконтрольній їй частині території Південної Осетії, але отримала військове вторгнення на свою територію з боку Росії. Розв’язалась грузино-російська війна, яка за масштабом носила локальний характер. 58 армія Збройних Сил РФ при підтримці авіації та військово-морського флоту окупувала Абхазію та Південну Осетію. 26 серпня Росія одноосібно визнала їх незалежність. 17 вересня РФ підписала двосторонні договори про дружбу і співпрацю з цими республіками на території Грузії. У змісті договорів передбачено надання військової допомоги та захист від зовнішньої агресії. За договорами, на території невизнаних республік запроваджено подвійне громадянство, російський рубль введений у фінансовий обіг, як платіжна одиниця, розширена військово-технічна співпраця. Парламентська асамблея Ради Європи з цього питання прийняла спеціальну резолюцію, в якій вимагала від Росії анулювати визнання цих республік [20]. Однак вимоги залишились без відповіді, а територіальне питання залишається не вирішеним.

1992 р. Абхазія, перебуваючи у складі Грузії, проголосила себе незалежною республікою, що спричинило абхазько-грузинську регіональну війну. Ця війна зробила біженцями 200 тис. грузинів, які були вигнані з території Абхазії. Більшість країн світу не визнають незалежності Абхазької республіки і притримуються позиції, що Абхазія – невід’ємна частина території Грузії. Як зазначалось вище, незалежність Абхазії визнала Росія. Відносний мир підтримувався миротворчим контингентом російських військ. Перегово-

ри з врегулювання цього конфлікту не увінчалися успіхом і були перервані у 2006 р. Після 2008 р. Російська Федерація, не беручи до уваги протести уряду Грузії, розпочала на території Абхазії будівництво своїх військових баз. НАТО також осуджує політику Москви проти Грузії на території Абхазії і не визнає абхазько-російські договори про військові бази, однак притримується політики невтручання. Проблема залишається не вирішеною.

Південна Осетія теж проголосила незалежність і залишається зоною тривалого етнічно-політичного конфлікту на території Грузії. 1991–1992 рр. на території республіки відбувались збройні зіткнення. Частина осетин прийняла російське громадянство, не визнаючи грузинської влади. У 2008 р., під час російсько-грузинського військового конфлікту, Південна Осетія повністю виведена з-під контролю офіційної влади Грузії. Для міжнародної спільноти Росія назвала цю війну – операція з примушення до миру. У військові події не втруtilись ні Рада безпеки ООН, ні ЄС, ні НАТО. Всі обмежилось офіційними заявами [5].

Росія заявила про своє невтручання у внутрішні справи республік, підтвердивши власні наміри забезпечувати їх зовнішню безпеку від агресора, маючи на увазі грузинські війська. Через це, російсько-грузинські відносини залишаються напруженими та нерегульованими.

Спостерігачі ОБСЄ (Організація з питань безпеки і співпраці у Європі) проводять постійний моніторинг переміщення військових на території Грузії з метою виключити початок війни з боку Грузії.

24 серпня 1995 р. Грузія прийняла Конституцію [9], що складається з 9 розділів, які охоплюють 109 статей. У 1999 – 2006 рр. цей документ отримав 8 поправок. Він відповідає основним принципам Конституції 1921 р. Грузія – демократична республіка, з президентською формою правління. Її кордони визначені станом на 21 грудня 1991 р. Державною мовою є грузинська, на території Абхазії – абхазька.

Парламент Грузії складається з двох палат: Ради Республіки та Сенату. Він обирається за змішаною пропорційно-мажоритарною системою. 150 депутатів Ради Республіки обираються за пропорційною схемою, решта 85 сенаторів – від територій Грузії (Аджарії, Абхазії) та 5 осіб – за квотою президента.

Виключно до повноважень вищих державних органів відносяться оборона і безпека держави, збройні сили, військова промисло-

вість, торгівля зброєю, питання війни і миру, встановлення правового режиму надзвичайного і військового стану, порядку його введення та відміни. Військовослужбовцям грузинської армії та силових відомств заборонено проводити демонстрації, страйки, бути членами політичних об'єднань. Політичні та громадські формування не мають права створювати збройні формування. За Конституцією заборонено злиття або об'єднання в одно відомство збройних сил (далі – ЗС), служби державної безпеки та поліції. Під час військового стану президент має право обмежити права та свободи громадян (недоторканість особи та особистого життя, житла, права приватного і спадкового права, вільного переміщення територією країни, в'їзду і виїзду з держави, змінити право на розповсюдження та отримання інформації, корегувати роботу засобів масової інформації, вводити цензуру, обмежити право на проведення мітингів та страйків, запроваджувати обов'язкову трудову повинність). В умовах війни у системі загальних судів дозволено створювати спеціальні військові суди. Президент має право вводити військовий стан, після чого парламент протягом 48 годин повинен розпочати свою роботу, затвердивши або відмінивши таке рішення президента. Його робота, як законодавчого органу, продовжується аж до відміни військового стану. Рішення про оголошення війни, військового стану парламентом приймаються простою більшістю від повного складу. Парламент своєю більшістю ратифікує, денонсує та відміняє міжнародні угоди про входження Грузії до міжнародних організацій та у міждержавні союзи. Всі договори, які носять військовий характер, ратифікуються парламентом.

Президент Грузії є головою держави та керівником виконавчої влади, він реалізує зовнішню політику держави, призначає членів уряду, звільняє міністрів, представляє для затвердження парламентом державний бюджет, присвоює вищі військові звання. Президент є Верховним Головнокомандувачем ЗС Грузії. Він призначає членів Ради національної безпеки і оборони (далі – РНБО) та очолює її. Президентськими конституційними нормативними актами є укази і розпорядження.

Сьомий розділ Конституції Грузії повністю присвячений обороні держави. Грузія проголошує своє суверенне право на оборонну війну. Види і склад ЗС визначаються відповідними законами. Структуру збройних сил затверджує президент, їх чисельність – парламент, за поданням РНБО. Без згоди парламенту військові

підрозділи ЗС не можуть бути використані за межами країни для виконання міжнародних зобов'язань, а також при надзвичайному стані всередині держави. Рішення про передислокацію військових частин приймає президент, про що негайно інформує парламент для затвердження такого рішення. Громадяни Грузії можуть мати тільки одне громадянство, що недотримується в Абхазії та Південній Осетії. У Грузії – загальнообов'язкова військова повинність. Відповідно до вимог до законів “Про оборону”, “Про загальну військову повинність” військова служба поділена на загальнообов'язкову, контрактну та кадрову. Країна має мобілізаційний резерв з осіб, які пройшли військову підготовку. Військові звання в армії приведені до західних стандартів-вимог. Громадяни, які мають бажання відтермінувати свою військову службу, можуть виплатити державі гроші і отримати відтермінування від призову [9, 13].

Парламент Грузії у рамках своїх повноважень визначає оборонну політику республіки, затверджує військовий бюджет, здійснює контроль за його використанням, приймає закони у сфері оборони і безпеки. Парламентський комітет з питань оборони і безпеки проводить попередній розгляд законопроектів в оборонній сфері.

РНБО Грузії – консультативний орган при президентові. Створена 1996 р. у відповідності до ст. 99 Конституції. Її діяльність регулюється відповідним законом. Очолює раду нацбезпеки Президент Грузії. До її складу входять представники уряду, парламенту [22].

Перша і нині діюча Концепція національної безпеки, прийнята 25 листопада 2005 р., [10] передбачає повноцінну інтеграцію республіки в Північноатлантичну організацію (далі – НАТО) та Європейський союз (далі-ЄС). Концепція визначає основні напрямки політики у сфері національної безпеки. Цим документом стратегічними партнерами країни визначені США, Україна, Туреччина та ЄС. Концепція є основою для розробки стратегії і планів національної безпеки.

Складовою концепції є національна військова стратегія, теж прийнята вперше 2005 р. [14]. Вона визначає військові цілі, пріоритети планування та розвитку ЗС. В її розробці брали участь військові експерти Європейського центру по вивченню питань безпеки ім.Маршала (Німеччина). Міністерство оборони Грузії щороку видає стратегічні оборонні бюлетені (Біла книга), які аналізують

якісні зміни у військовому середовищі, дають наочну, реальну оцінку з виконання військовою організацією республіки запланованих завдань. За їх даними, державна оборона проходить досить успішну військову реформу та завершує будівництво нових ЗС.

Грузія розглядає членство в НАТО як підвищення ступеня національної військово-політичної безпеки. 1994 р. Грузія приєдналась до програми НАТО “Партнерство заради миру” (ПЗМ), яка передбачає індивідуальний план дій (ІРАР), розділений на річні національні програми. Перший план був розроблений 1995 р. і діяв до 2004 р. 1996 р. грузинські військовики на постійній основі беруть участь у навчаннях НАТО. Були задіяні у миротворчих операціях Альянсу у Косово, Афганістані, антитерористичній операції у Середземному морі. 2008 р., на саміті у Бухаресті, керівники країн-членів Організації Північно-Атлантичного альянсу прийшли до висновку, що Грузія у майбутньому стане його членом. У 2004 р. створена Комісія НАТО – Грузія (КНГ). Військово-політичний діалог, консультації та співпраця продовжуються [4]. НАТО очікує завершення політичної, військової і безпекової реформ. За вимогами Альянсу в країні повинні пройти демократичні реформи, військові зміни у цих заходах займають лише п’яту частину. 2011 р. Грузія розпочала співпрацю з Військовим комітетом НАТО. 11 листопада 2011 р. відбулась зустріч Президента Грузії М. Саакашвілі та представників країн-членів НАТО, які традиційно проходять на території Грузії [15]. Її уряд активно розвиває стосунки з НАТО. У червні 2001 р. вперше на території країни були проведені широкомасштабні натовські військові навчання “Кооператив-партнер 2001”.

Головною, нині існуючою, загрозою національній безпеці визначено порушення територіальної цілісності Грузії: поділ Абхазії, відокремлення частини Південної Осетії та втрата контролю над ними з боку влади. Політичне керівництво Грузії оцінює такий стан, як окупацію її території з боку Росії. У 2008 р. російські війська майже повністю знищили протиповітряну оборону Грузії, що дозволило військовій авіації РФ контролювати повітряний простір над країною [20].

У суспільстві активно обговорюється місце Грузії у кавказькому регіоні та світі. Серед грузинів є багато прихильників прозахідного шляху розвитку, з подальшим входженням до Європейського Союзу та Організації Північноатлантичного договору. Такий шлях

підтримав і колишній перший секретар ЦК Комуністичної партії Грузії, міністр закордонних справ СРСР, президент Грузії Е. Шеварднадзе. Ще у лютому 1996 р. він сформулював шість основних принципів “Мирного Кавказу”: непорушність територіальної цілісності і недоторканності існуючих кордонів; захист прав людини; захист транспортних та інших комунікацій і неприпустимість їхнього блокування; співробітництво у захисті навколишньої природи та ліквідації наслідків стихійних лих; вираження етнічної та релігійної толерантності; заперечення всіх форм виявлення націоналізму і ксенофобії; всіляка підтримка міжнародних проектів та інвестицій для Кавказу і забезпечення їхньої безпеки [7, 8].

Грузини бажають бути європейською державою. 31 липня 1992 р. Грузія увійшла до ООН [17], є членом Конфедерації з безпеки і співробітництва у Європі. З 1999 р. ГР – член Ради Європи [21] та Світової організації торгівлі (СОТ). Вона виступає членом-засновником Ради євроатлантичного партнерства (РЕАП). Республіка Грузія входить в ГУУАМ, серед пріоритетних проектів якого для неї є транспортний коридор Європа – Азія, а також створення у рамках Організації зони вільної торгівлі. 22 червня 1996 р. вона підписала з ЄС Угоду про партнерство і співробітництво, яка набрала чинності 1 червня 1999 р. Країна активно співпрацює з Організацією з безпеки і співробітництва у Європі [18], дотримуючись кодексу її поведінки, нормативні вимоги якого врегульовують політично-військові аспекти.

Головним пріоритетом зовнішньої політики держави є повномасштабна інтеграція до політичних, економічних структур Європи і до європейських систем безпеки. Бажання Грузії вступити до НАТО є частиною суверенних та законних прав її народу і цей крок не повинен вплинути на взаємини з Росією, але грузинським дипломатам не вдалося переконати російську сторону у своїй правоті. Понад 80 % населення країни підтримують європейський і північноатлантичний курси [11].

17 серпня 2009 р. Грузинська республіка вийшла з Союзу незалежних держав, вважаючи його неефективною організацією. Вона співпрацює з субрегіональними організаціями, такими як Центральноевропейська ініціатива, Ініціатива співробітництва Південно-Східної Європи, які допомагають їй інтегруватись у Євросоюз. Грузія, як і Кавказький регіон в цілому, має тривалі “заморожені” конфлікти територіальних претензій. Така ситуація не

прийнятна для Євросоюзу та НАТО. Обидві організації спізнались у розв'язанні кавказького питання. На Кавказі домінуюче становище зайняла Росія. Їй вдалося законсервувати існуючі конфлікти, визнавши, що вона не має рецепту для вирішення місцевих проблем. США зважують чи варто їм ув'язуватись у кавказький конфлікт, маючи безліч інших, не вирішених (військова присутність у Афганістані, Іраку, Північній Африці, прояви міжнародного тероризму, розміщення системи глобального ПРО у Європі і т. і.). Політична боротьба на Кавказі продовжується. Світовою спільнотою не знайдено адекватної відповіді на кавказькі загрози і виклики.

У червні 1996 р. Азербайджан, Вірменія, Грузія і Росія підписали Декларацію гармонії, миру і співробітництва між народами Кавказу [6]. Виконання умов цього документу не завжди лежить у площині можливостей кавказьких республік, зовнішня політика яких зав'язана на їх стратегічних партнерах: Туреччині, Росії та США.

Грузія має внутрішню проблему національних інтересів між владою і суспільством. Обидві сторони відстоюють свої політично оправдані позиції щодо національних інтересів країни та їх пріоритетності. У зовнішньополітичному курсі Грузії законодавчо не закріплені пріоритети національних інтересів [16]. Фахівці з питань політики, історії та безпеки одноставно до внутрішніх загроз країни відносять територіальні конфлікти (Південна Осетія, Абхазія), дефіцит державного бюджету, відсутність єдності національної еліти. До зовнішніх – відносини з країнами-сусідами, в першу чергу з Росією. Від цих взаємовідносин залежить стабільність у кавказькому регіоні. З Азербайджаном такі стосунки налагоджуються в економічній сфері: йдеться про будівництво нафтопроводу Баку–Джейхан. Вірменія шукає свої гарантії безпеки на сході і покладає надію на військову допомогу Росії. Грузія не може вийти з кола зовнішньополітичних проблем, тому відкрите обговорення і реалізація концепцій національної безпеки стало питанням майбутнього країни. Воно непокоїть і світову громадськість.

Військово-політичне протистояння між Грузією та Росією залишається на небезпечній позначці. Москва не підписала мирного договору з Тбілісі після закінчення війни 2008 р. Територіальні конфлікти на Кавказі зупинили всі інтеграційні процеси (політичні, економічні, гуманітарні).

Конфлікт влітку 2008 р. дав привід РФ розгорнути безпрецедентне військове будівництво на території самопроголошених

Південної Осетії та Абхазії. Росія в односторонньому порядку визнала обидві республіки як незалежні держави, не беручи до уваги протести грузинської влади, світових лідерів, ЄС, ООН. Вона ухвалила на державному рівні створення нових військових баз на території Абхазії та Південної Осетії, визначивши їх чисельність у 3,7 тис. військовиків кожна. В Абхазії заплановано побудувати військово-морську базу. РФ пробує пояснити свої кроки як модернізацію оперативно стратегічного командування “Південь” для військового відбиття можливої агресії з боку Грузії. У 2010 р. поблизу Цхінвалі росіяни спорудили нову радіолокаційну установку на своїй військовій базі. В Абхазії розгорнута ракетна система ЗРК С–300 (один зенітно-ракетний комплекс, оснащений 48 ракетами та чотирма пусковими апаратами). Грузія такі дії РФ рахує окупаційними і закликає міжнародну спільноту, РБ ООН втрутитись у ситуацію для врегулювання ситуації, яка знову може перерости у локальну війну.

Своє місце на Кавказі могла б знайти і Україна, однак через свої внутрішньополітичні проблеми не використовує можливості співпраці у рамках ГУУАМ.

Як бачимо, Кавказ входить у Каспійсько–Чорноморську зону, що є важливою для всіх країн цього регіону, в т. ч. і для України. Тут відсутня регіональна система безпеки і оборони. Військово-політичне протистояння нагадує стан “холодної війни”. Грузія – одна з домінуючих держав Кавказу, її зовнішньополітичний курс скерований на європейську та північноатлантичну інтеграцію, що змусило уряд розпочати демократичне реформування суспільства. Військово–політичний конфлікт 2008 р. ускладнив ситуацію у регіоні, яка визначена керівництвом республіки та інших країн, як триваюча окупація території Південної Осетії та Абхазії. Реформування Збройних Сил Грузії, їх активне переозброєння і бойова підготовка у “гарячих” точках планети вказують на її готовність до збройного опору.

При спробі відновлення контролю над своїми територіями вона може бути втягнута у локальну війну, наслідки якої важко спрогнозувати.

Джерела та література:

1. Акт про відновлення державності і незалежності Грузії 9 квітня 1991 р. [Електронний ресурс] / Ведомости Верховного Совета Грузин-

ской ССР. – Офіц. Вид. – Тб.: 1989. № 11 – С. 136-137. – Режим доступу: http://www.irc.ge/law/Akt_1991_04_09_R.htm?lawid=1525&lng_3=.

2. Богданович В. Военна безпека України: методологія дослідження та шляхи забезпечення / В. Богданович – К., 2003. – С. 227-229.

3. Бірюченко А. Демократичний цивільний контроль над воєнною сферою у контексті національної безпеки України: Дис. канд. пол. наук: 21.01.01. / А.Бірюченко– К., 2006. – 185 с.

4. Відносини між НАТО і Грузією. Офіційний сайт НАТО // http://www.nato.int/cps/ru/natolive/topics_38988.htm.

5. Госдума ратифіцировала договора о дружбе и взаимопомощи с Абхазией и Южной Осетией. Дослідний центр “Charta Caucasika” // <http://www.caucasika.org/news/detail.php?ID=1392&print=Y>.

6. Давид Шахнаразян. Вірменія. Азербайджан, Грузія та Вірменія – потенційний регіон стабільності. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. Матеріали міжнародної конференції. Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2001 р. – Розділ 4. Особливості та пріоритети політики і стратегії національної безпеки Російської Федерації та країн-учасниць Договору про колективну безпеку // <http://old.niss.gov.ua/book/strateg/019.htm#a1>.

7. Зураб Чіаберашвілі. Про національні інтереси Грузії. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. Матеріали міжнародної конференції. Національний інститут стратегічних досліджень. Київ, 2001 р. – Розділ 3. Особливості та пріоритети політики і стратегії національної безпеки країн ГУУАМ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/book/strateg/014.htm>.

8. Ігор Семиволос. Вузол політичних проблем на Кавказі. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. Матеріали міжнародної конференції. Національний інститут стратегічних досліджень. – Київ, 2001 р. – Розділ 3. Особливості та пріоритети політики і стратегії національної безпеки країн ГУУАМ. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/strateg/015.htm#a1>.

9. Конституція Грузії 1995 р. станом на 27 грудня 2007 р. Офіційний сайт парламенту Грузії. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.parliament.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=68.

10. Концепція національної безпеки. Офіційний сайт міністерства оборони Грузії // <http://www.mod.gov.ge/?page=-10&Id=3&lang=1>.

11. Катамадзе Г. Грузія на шляху до Європи / Г. Катамадзе [Електронний ресурс] // Дзеркало тижня. – 2001. – № 20 (344). – Режим доступу: <http://www.dt.ua/1000/1600/31155/?printpreview>.

12. Милитаризм: Цифры и факты – М.: Политиздат, 1985. – 287 с.

13. Міністерство оборони Грузії. Офіційний сайт. Військове законодавство // <http://www.mod.gov.ge/?l=E&lang=1>.

14. Національна військова стратегія Грузії. Офіційний сайт МО Грузії // <http://www.mod.gov.ge/?page=-10&Id=9&lang=1>.

15. НАТО і Грузія. Хронологічні матеріали офіційних відносин // <http://www.natochannel.tv/#/>.

16. Николай Злобин: Грузия и Россия не определили свои национальные интересы. Новый регион // <http://www.nregion.com/print.php?i=8921>.

17. Організація об'єднаних націй. Офіційний сайт // <http://www.un.org/ru/members/>.

18. Організація безпеки і співпраці у Європі. Грузія. Офіційний сайт. // <http://www.osce.org>

19. Палій О. Національна безпека України в контексті євроатлантичної інтеграції: дис... канд. пол. наук / Палій О. – К., 2006. – 179 с.

20. ПАРЕ вимагає від Росії анулювати визнання Абхазії та Південної Осетії. За матеріалами РІА новин // <http://novynar.com.ua/world/39248>.

21. Рада Європи. Офіційний сайт. // <http://www.mfa.gov.ua/coe/ua/4547.htm>. <http://www.municipal.gov.ua/25>.

22. Рада національної безпеки Грузії. Офіційний сайт Президента Грузії. // <http://www.president.gov.ge/en/TheAdministration/NationalSecurityCouncil>.

23. Українська політика національної безпеки: актуальні виклики – актуальні відповіді / В. Горбулін, О. Литвиненко // Дзеркало тижня. – 2009. – № 11 (739). – С. 7.

24. Чорноморські новини. Black Sea. Інтернет видання. Новини Грузії у період 2009 – 2011 рр. // <http://www.blackseanews.net/read/28012>. <http://www.blackseanews.net/allnews/georgia>.

25. Катасонов Ю. США: военное программирование/ Ю. Катасонов. – М.: Наука, 1972. – 226 с.

26. Солнешников Ю. Обоснование решения / Солнешников Ю. – М.: Экономика, 1980. – 167 с.

27. Hitch СН. The Economics of Defense Spending in the Nuclear Age / СН. Hitch, R. McKean. – Cambridge: Harvard University Press, 1960. – 422 p.

28. Radwick В. Moder Armed Force Planning / В. Radwick. – New York: SAGE, 1975. – 345 p.